ऋ०८.६५।१२ "नपातो अरक्षकस्य" भा०। नपात् शत्रन्तः इति सि० कौ० तेन स्वादौ नपान् नपान्तौ इत्यादि रूपम्। न पातयति पाति—क्विप्। २अपातके च अस्य नपात् नपातौ नपातः इति भेदः। तनूनपात् तनूरक्षकः। ३पुत्रे अपत्ये निरु०। तस्य पुन्नामनरकनिरासकत्वेन पातनाभावहेतुत्वात् तथात्वम्। "मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे" ऋ०३।६०।२ "मनोः नपातः पुत्राः" माधवः "ऋषीणां नपादवृणीतायं यजमानः" यजु० २१।६१ "हे ऋषीणां नपात् पुत्रः" वेददी०।

नपात पु० नास्ति पातो यत्र। देवयाने पथि "अवित्सि नपातं विक्रमणं च विष्णोः" यजु० १९।५६ "वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य "यज्ञो वै विष्णुरिति" श्रुतेः तस्य नपातं विक्रमणं च अवित्सि वेद्मि। नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो नास्ति, विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम्। यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानपितृयानौ पन्थानौ वेत्सीत्यर्थः" वेददी०

नपुंसक पु०न० न स्त्रीपुंसौ नभ्राडित्यादि पा० स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावः नि० नञः प्रकृतिभावश्च। क्लीवे क्लीवशब्दे २३४५पृ० दृश्यम्। "नपुंसको भवतीति" महाभाष्यप्रयोगात् अस्य पुंस्त्वमपि। लिङ्गस्य शब्दगतत्वेऽपि शब्दार्थे तद्व्यवहारस्तु अभेदारोपात् तदेतत् शब्दार्थरत्नेऽस्माभिः समर्थितं यथा

"लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मकोधर्म एव तद्विशेषश्च पुंनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्देषु विशेष इति कल्प्यते। स च विशेषः शास्त्रे इत्थमभ्यधायि। विकृतसत्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं, सत्वस्याधिक्ये पुंस्त्वम्, रज आधिक्ये स्त्रीत्वमिति। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति हर्य्युक्तेः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नोचेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" इति हर्य्युक्तेश्च शब्दानां तदर्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थः। अभेदविवक्षायां तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्गः शब्द इति व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादिति" पा० सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गानन्वयापत्तेर्व्यवहारसूत्रनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानापूर्वीकत्वेनैव। वस्तुतस्तेषां भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्। अर्थरूपनपुंसकस्योत्पत्तौ कारणं शा०ति०उक्तं यथा "विन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ। रजोऽधिको भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान्। उभयोः समतायां तु नपुंसकमिति स्मृतम्"। "सुडनपुंसकस्य" पा० "नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादि" पा०। तत्र पुंसि "नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः" श्वेताश्व०। क्लीवे "न वामनाः कुब्जकुणा न खञ्जाः नान्धो जडः स्त्री न नपुंसकञ्च" भा०शा०८३अ०।

नपुमस् पु०न पुमान् आर्षे न नपुंसकभावः। क्लीवे "हताश्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना" भाग० ९।१४।२०

नप्तृ न० न पतत्यनेन न+पत—तृच् नप्तृनेष्ट्रित्यादि०पा०नि०। १पौत्रे २दौहित्रे च (नाति) हेमच०। "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति "दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत्" मनूक्तेश्च तयोः उद्धारकत्वात् नप्तृत्वम्। "यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु। नत्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्त्तुर्भवति निष्कलः" मनुः। ३कन्यापुत्रयोः कन्यायां स्त्री अमरः ङीप्।

नप्तृका स्त्री नप्तृ—संज्ञायां कन्। विष्किरे घुङ्कारकारिणीति प्रसिद्धे पक्षिभेदे "लावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकावर्त्तकनप्तृकावातीक" इत्याद्युपक्रमे विष्किरा लघवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च" सुश्रु०।

नभ हिंसायां निघण्टुः भ्वा०आत्म० सक० सेट्। नभते अनभिष्ट नेभे। णभ हिंसे इत्यस्य णोपदेशत्वात् सतिनिमित्ते णत्वम् नास्येति भेदः। तत्र धातौ आर्षस्तङ् इत्यशुद्धम् तस्य अनुदात्तेत्त्वेन आत्मनेपदित्वात्।

नभ त्रि०नभ—हिंसायां पचा०अच्। १हिंसके २श्रावणे मासि पु० शब्दर०। तस्य वृष्ट्या कीटादिहिंसकत्वात् तथात्वम्। ३आकाशे न० नभौकसशब्दे दृश्यम्। हिंसितसर्वप्राणिनां तेनैव गमनात्तस्य तथात्वम्। चाक्षुषमन्वन्तरे ४सप्तर्षिभेदे